

‘Daar moet gehandeld worden!’

Nieuwe religieuze belevenissen van orthodoxe protestanten,
1850-1900

ANNEMARIE HOUKES

‘There should be action.’ New religious experiences of orthodox Protestants,
1850-1900

Transformations in the nineteenth century public sphere are more closely linked with changes in religion, and the way in which people experienced their faith, than many historians realize. In the Netherlands, religious revivals attracted an increasing number of Protestants from 1830 onward. Conversion and the orthodox faith became directly connected with social activism. This article focuses on the various ways in which the new religious feeling took shape: Christian philanthropy and evangelization, church politics and different perceptions of citizenship and politics. For orthodox Protestants, religious feeling was the major incentive for public action. Their translation of religious feeling into action caused a lasting change in societal relations and public and political participation in the Netherlands.

Inleiding

Wat is ‘religieus gevoel’, of liever gezegd ‘religieuze ervaring’? Sinds de tijd van Augustinus wordt dit per tijdvak anders omschreven. De betekenis beweegt zich tussen twee polen als het ware: tussen die van het intellect en die van de emotie. Op de ene pool wordt een religieuze ervaring omschreven als een belevenis die voortkomt uit het intellectueel zoeken naar waarheid. De religieuze ervaring is een methode om tot godskennis te komen. Op de andere pool wordt een religieuze ervaring beleefd als subjectief, non-cognitief, emotioneel en autonoom. Deze ervaring is zelf een directe bron van kennis.¹

Je zou kunnen stellen dat deze laatste opvatting in feite een democratisering van kennis betekent: omdat de religieuze ervaring zelf een bron van kennis is, wordt godskennis voor iedereen toegankelijk. Traditionele (westerse) religies zoeken altijd naar een evenwicht tussen ratio en emotie, maar geplaatst in de tijd lijkt de balans in de tweede helft van de negentiende eeuw over te slaan van de rede naar het hart. En daarmee naar een democratisering van religieuze kennis. Opvallend genoeg gebeurt dit in die periode parallel aan wat wel is omschreven als de democratisering van de openbaarheid.

1 Hans Geybels, *Het goddelijk gevoel. Een geschiedenis van de religieuze ervaring* (Kapellen 2005).

In onderzoeken naar de verhouding tussen godsdienst en openbaarheid wordt religieuze openbaarheid meestal omschreven als ‘dat wat in het publieke domein als legitieme religie wordt gezien’². Veranderingen in politieke macht gaan daarin altijd vóóraf aan veranderingen in de religieuze openbaarheid. Maar op basis van wat ik zojuist stelde, kun je je afvragen of de verbreding van de publieke sfeer in de negentiende eeuw niet in feite voortkwam uit de democratisering van godsdienst en een nieuwe beleving van religie.

Dat is ook met zoveel woorden wat in mijn proefschrift met de titel *Christelijke Vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)* wordt betoogd. Op basis van dit onderzoek zal dit artikel ingaan op de ontwikkeling van het religieus gevoel van orthodoxe protestanten, waarbij dat woord ‘gevoel’ is opgevat als de manier waarop mensen hun geloof beleefden en hoe zij die beleving vanaf ongeveer 1850 in allerlei nieuwe vormen goten. Vervolgens zal ik aandacht besteden aan het spanningsveld dat dan ontstaat tussen instituties aan de ene kant, zowel religieuze als politieke, en de verknoping van religieus gevoel, (groeps)identiteiten en maatschappelijke en politieke overtuigingen aan de andere kant.

Orthodoxe protestanten

Maar voordat daar allerlei misverstanden over ontstaan, eerst iets over orthodoxe protestanten. Vandaag de dag wordt ‘orthodox-protestants’ veelal geassocieerd met de Hersteld Hervormde Kerk (zwartekousenkerken in de volksmond), streng gereformeerd, SGP en Christen Unie of de Evangelische Omroep. In de geschiedschrijving zijn ‘orthodoxe-protestanten’ vooral gereformeerden.³ Voor de goed orde een paar zaken op een rij.

Om te beginnen verwees het woord ‘orthodox-protestants’ in de negentiende eeuw naar verschillende, wisselende en zich ontwikkelende groepen gelovigen, voornamelijk in en om de Nederlandse Hervormde Kerk. Daarbij was niet altijd even duidelijk aanwijsbaar wie orthodox-protestants was en wie niet. Rond 1850 kon slechts een relatief kleine groep van de Nederlandse bevolking duidelijk onderscheiden worden als orthodox-protestants. Ten eerste bevindeijke, wereldmijdende gelovigen, die ook wel spottend ‘fijnen’, ‘dompers’ of ‘dwepers’ werden genoemd – de wereld van de bestsellers van Jan Siebelink en Franca Treur – van wie we niet precies weten hoeveel er waren. Ten tweede protestanten die zich in 1834 van de Nederlandse Hervormde Kerk hadden afgescheiden en die door de achterblijvers daarom Afscheidenen werden genoemd. En ten derde aanhangers van de opwekkingsbeweging het Réveil. (Tussen deze laatste twee groepen zat overigens een kleine overlap.) Samen

2 Joris van Eijnatten, ‘Orthodoxie, ketterij en consensus, 1670-1850. Drie historische vertogen over religie en openbaarheid’, *BMGN* 119 (2004) 468-490, aldaar 470.

3 Dit heeft onder meer te maken met het feit dat latere hervormden weinig aan de eigen geschiedschrijving hebben gedaan, terwijl gereformeerden, mede om zich te legitimeren, juist veel over de eigen historie hebben gepubliceerd. Daarnaast waren historici om verschillende redenen meer geïnteresseerd in de gereformeerden, dan in de wereld van andere protestanten.

vormden ze waarschijnlijk zo rond de 2% van de Nederlandse bevolking.⁴

Rond 1900 tekent zich een geheel ander beeld af. Dan kan ongeveer 40-46% van de Nederlandse bevolking worden geassocieerd met wat in de negentiende eeuw als orthodox-protestants werd gezien. Wat vijftig jaar eerder in de marge van de religieuze openbaarheid bestond, is dan *main-stream* geworden. De Nederlandse Hervormde Kerk is veel homogener van samenstelling, doordat groepen vrijzinnige protestanten aan de ene en 'gereformeerden' aan de andere kant de kerk in het derde kwart van de negentiende eeuw verlaten hebben. Van de overgebleven 'hervormden' heeft het merendeel een gematigde tot zeer orthodoxe oriëntatie.⁵

'De' orthodoxe protestanten in de tweede helft van de negentiende eeuw zijn dan ook niet één, aanwijsbare groep, maar een beweging van verschillende en wisselende groepen die tussen 1850 en 1900 is gegroeid. Deze beweging heeft een enorme dynamiek teweeggebracht in kerk, maatschappij en politiek. De ontwikkeling ervan had alles te maken met een andere beleving van godsdienst en vooral met de nieuwe vormen waarin de geloofsovertuiging werd beleefd.

Nieuwe beleving, nieuwe vormen

Het is donderdagavond 11 november 1847. We zijn in Amsterdam, om precies te zijn in de bewaarschool op de Plantage Middellaan. Het is vol. Ongeveer driehonderd vrouwen en mannen, van behanger tot kantoorbediende, van timmerman tot onderwijzer, zijn hier vanavond bij elkaar. Nadat de avond is geopend met gebed en bijbellezing neemt godsdienstonderwijzer Looman het woord en legt uit wat de bedoeling is van de bijeenkomst: deze avond zal een nieuwe religieuze vereniging worden opgericht, gericht op onderlinge stichting en op maatschappelijk werk.

Zulk eene vereeniging zou, dacht mij, door bijeenkomsten, door wrijving en broederlijken mededeeling van gedachten, door aanwending van de onderscheidene gaven den H. Geest aan een iegelijk in het bijzonder medegedeeld [...], alleszins kunnen strekken tot onderlinge stichting, tot versterking, tot opbeuring, vooral ook tot het op elkander acht nemen in de liefde tot opscherping der goede werken.

Zo legt Looman zijn gehoor het doel van de vereniging uit. De vereniging wordt de Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid gedoopt en zal in de jaren die volgen een bloeiend bestaan leiden en zelfs een landelijke uistraling krijgen.

4 H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen en Maastricht 1992) 66, 74.

5 Annemarie Houkes, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie, 1850-1900* (Amsterdam 2009) 15.

Historische ontwikkeling 1840-1870

De Vereniging ter Verbreiding der Waarheid was onderdeel van een geestelijke opwekking, die door de crisisjaren van 1845 en 1846 een impuls had gekregen. Overal in Amsterdam waren, mede door de economische malaise door die barre winter en natte zomer, kleine godsdienstige gezelschappen ontstaan, waarin mensen geestelijke steun zochten bij elkaar. Het religieuze gedachtegoed van deze groepen sloot aan bij wat wordt aangeduid als de Réveilbeweging: een Europese opwekkingsbeweging die in Nederland vanaf de jaren 1820 voet aan de grond kreeg. Het Réveil legde de nadruk op persoonlijke beleving van het geloof, op bekering - dus op direct contact met God - én op de vertaling van deze nieuwe religieuze beleving in concrete actie. Of zoals Looman het op 11 november 1847 verwoordde: 'Ja, Vrienden! Daar moet gehandeld worden [...] Het is niet genoeg dat men prate en klage en zuchtte, men moet *doen*.'

Het nieuwe religieuze gevoel onder protestanten vertaalde zich in eerste instantie in de opkomst van diverse gesprekskringen van geestverwanten buiten de kerken om. Helemaal nieuw was dat niet, sinds de 18e eeuw bestond in Nederland het verschijnsel 'conventikels' - huiskamergezelschappen voor Bijbelbesprekingen. Maar die groepen waren vooral in zichzelf gekeerd en op zichzelf gericht. De nieuwe private en semi-publieke gespreksgroepen, zoals die van de Réveilkringen, richtten zich vanaf de jaren dertig en veertig echter ook op mensen buiten hun eigen kring. De aanleiding voor deze meer naar buiten gerichte actie kon verschillen: de ene groep wilde zich inzetten voor mensen in geestelijke en fysieke nood, een andere groep zocht naar mogelijkheden om de stem van rechtzinnige gelovigen binnen de hervormde kerk sterker te laten klinken. Maar uiteindelijk werd 'inwendige zending' de kernactiviteit van al deze verenigingen en verenigingsclusters die rondom de gesprekskringen ontstonden.⁶

Het principe van inwendige zending is dat iedere gelovige in staat is vanuit zijn persoonlijke beleving het geloof te verbreiden en anderen in contact te brengen met God. Dit is dus niet iets waarvoor je je intellectueel hoeft te hebben ontwikkeld, maar iets dat je vanuit je hart doet.

De inwendige zending door orthodoxe protestanten kan grofweg in twee categorieën worden onderscheiden. Ten eerste richtte men zich vooral vanuit de wat deftigere gezelschappen op het bieden van geestelijke en maatschappelijke hulp aan lagere standen. Dit werd 'christelijke filantropie' genoemd. Deze vorm van liefdadigheid verschilde van de bestaande filantropie, omdat het de nadruk legde op bekering en niet 'slechts' op opvoeding, zoals de kritiek van orthodoxe protestanten op de bestaande filantropie luidde. Met andere woorden: christelijke filantropie beoogde een orthodox religieus gevoel op te wekken bij haar doelgroepen. Zo werd op de naai- en breischolen, die in veel steden vanuit Réveilkringen werden opgericht, naaien en breien gecombineerd met psalmzingen en het luisteren naar Bijbelverhalen. Ook bij de opvang van

6 Zie voor deze ontwikkeling, filantropie en evangelisatie hoofdstukken 2 en 3 van Houkes, *Christelijke vaderlanders*.

Afb.1 Theodorus Matthijs Looman (1816-1900). Dit portret hang nog steeds in de bestuurskamer van opvangcentrum Elandsstraat, voorheen Vereniging ter Verbreiding van de Waarheid. Foto collectie auteur.

prostituees, een initiatief dat in de bestaande filantropie overigens niet bestond, was bekering het sleutelwoord. Alleen de dames die tot geloof en daarmee tot inkeer kwamen, kregen een opleiding tot dienstbode, zodat ze een andere toekomst konden opbouwen.

Naast deze voorbeelden kreeg christelijke filantropie vorm in onder meer armenbezoekverenigingen, kinderopvang, zondagsscholen, diaconessenhuizen zoals die in Utrecht en Den Haag, hulp aan de polderwerkers in Velzen, steun aan en de oprichting van christelijke scholen enzovoorts. Een aantal van deze initiatieven werd naar een landelijk niveau getild, denk aan de verschillende lokale verenigingen voor opvang van prostituees die de vrouwen doorstuurden naar het nationale opvangcentrum van Ottho Gerhard Heldring. Op deze manier ontstond een uitgebreid netwerk van contacten en verenigingen.

Een tweede vorm van inwendige zending was evangelisatie. En dat was doorgaans veel méér dan het delen van het orthodoxe geloof of het proberen te bekeren van anderen. De nieuwe geloofsbeleving werd direct verbonden met gezelligheid, ontspanning en persoonlijke ontwikkeling. Vanuit de godsdienstige gespreksgroepen van orthodoxe protestanten ontstonden tal van jongelings-, meisjes-, en vrouwenverenigingen, er kwamen eigen bibliotheken, er werden lokale hulpgenootschappen voor zending opgericht en op vrijdagavond kwam natuurlijk de zangvereniging bij elkaar. Evangelisatie zorgde op lokaal niveau voor de ontwikkeling van een eigen orthodox-protestantse gemeenschap. De

Afb. 2 Diaconessenhuis Utrecht, Collectie Utrechtse Archieven.

groei van de Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid in Amsterdam is daar een heel duidelijk voorbeeld van, net zoals de komst van verenigingen 'voor Christelijke belangen', in steden als Zwolle en Leiden.

Het nieuwe religieus gevoel en de daaraan gekoppelde gezamenheidszin werden ook geëxporteerd naar andere plaatsen en delen van Nederland, voornamelijk via een aantal landelijke evangelisatieverenigingen. Zij zonden evangelisten uit die protestanten warm probeerden te maken voor ten eerste Bijbelgespreksgroepen en van daaruit voor een bredere vertaling van het orthodoxe geloof naar verenigingen voor ontspanning en zelfontplooiing. Op deze manier groeide het aantal duidelijk te onderscheiden orthodoxe protestanten in Nederland.

Inwendige zending gaf godsdienstige beleving een plaats op meer en uiteenlopende terreinen van het dagelijks leven. Of liever – in aansluiting op de stelling uit de inleiding – de ontwikkelingen op het gebied van geloof en verenigingen verbreedden de horizon van het dagelijks leven van veel orthodoxe protestanten. Overal in Nederland ontstonden nieuwe groepen, gemeenschappen, van orthodoxe protestanten. De groepsidentiteit was hier niet in eerste instantie verbonden aan stand of woonplaats, zoals voorheen het geval, maar aan het nieuwe religieus elan.

Religieus gevoel, groepsidentiteit, overtuigingen en instituties

Heel terecht heeft de organisatie van het jaarcongres van werkgroep De Negentiende Eeuw (waar dit artikel als lezing is gepresenteerd) expliciet niet religieuze of daarmee verwante instituties als uitgangspunt genomen, maar juist gevraagd in te gaan op het min of meer ongeorganiseerde religieus gevoel in de negentiende eeuw. Maar de religieuze beleving van orthodoxe protestanten kon uiteindelijk niet zonder een zekere mate van institutionalisering.

In de vormen die hierboven aan de orde zijn geweest, kon het orthodoxe religieus gevoel nog eigenlijk prima worden beleefd buiten bestaande instituties om – buiten de kerk om, maar voor een deel ook buiten een institutie als de negentiende-eeuwse standensamenleving om. Maar ingewikkelder werd het op het moment dat er behoefte ontstond aan een nog verdere vertaling van het orthodoxe geloof; dus niet alleen een beleving ervan te vinden in sociale en culturele activiteiten, maar ook in expliciete overtuigingen op het gebied van maatschappijhervorming, kerkbestuur en politiek. De grote vraag voor orthodoxe protestanten werd daarbij: in hoeverre willen we met onze overtuigingen invloed uitoefenen, hoever willen we dat die invloed gaat en hoe moeten we ons daarvoor organiseren? Deze vraag werd binnen de beweging verschillend beantwoord, waardoor deze zich uiteindelijk zou opdelen in een kleine groep gereformeerden aan de ene en groepen hervormden aan de andere kant.

Historische ontwikkeling 1870-1900

In eerste instantie had eigenlijk maar een kleine groep orthodoxe protestanten heel duidelijke ideeën over de organisatie van invloed. Dat was de groep die vanaf de jaren zeventig het predicaat 'gereformeerd' voor zichzelf opeiste. In 1867 waren in de Nederlandse Hervormde Kerk de kerkelijke verkiezingen ingevoerd, waarbij orthodoxe protestanten zich verenigden in heuse kerkelijke kiesverenigingen. Met groot succes: in de meeste grote steden vershoten de kerkbesturen acuut van kleur en kregen orthodoxe kerkenraadsleden de meerderheid. In de jaren zeventig bleek echter al snel dat de gereformeerden hun geloofsovertuiging wilden vastleggen in kerkelijke wetten en deze strikt wilden handhaven. Andere orthodoxen waren meer gericht op samenwerking en consensus. Eind negentiende eeuw zorgde dit voor een breuk in de kerk. De gereformeerden scheidten zich af en stichtten in 1892 samen met een deel van de vroegere Afscheidenen hun eigen instituut: de Gereformeerde kerken in Nederland. Zij karakteriseerden deze kerk als de 'vrije kerk', dat wil zeggen vrij van de staat. Als reactie hierop positioneerde de hervormde kerk zich juist als volkskerk, een nationaal instituut waar meerdere protestantse geloofsrichtingen onderdak vonden.

Ook op het gebied van maatschappelijke invloed en politiek gingen de gekozen organisatievormen uiteenlopen. In 1878 protesteerde de brede gemeenschap van orthodoxe protestanten nog tamelijk eensgezind tegen de invoering van de liberale schoolwet van Kappeyne van de Coppello, die het openbaar

onderwijs geheel neutraal wilde maken. Dit volkspetitionnement had een grote respons: ruim 100.000 katholieken en meer dan 300.000 orthodox-protestanten, zowel mannen als vrouwen, zetten hun handtekening. Het petitionnement werd zo'n succes, omdat de organisatie een beroep deed juist op de geloofsbeleving van orthodoxe protestanten en op ieders individuele geweten. Daarbij werd iedere schijn van politieke actie zorgvuldig vermeden.

Het gros van de orthodoxe protestanten was namelijk geen voorstander van een strakke organisatie om gericht politieke invloed uit te oefenen. Degenen die dat juist wél wilden, voor een groot deel kerkelijk te karakteriseren als gereformeerden, stichtten in 1879 de Antirevolutionaire Partij. De meeste andere orthodoxe protestanten wilden de individuele geloofsbeleving als centrale basis aanhouden voor hun publieke handelen. Dit individuele karakter rijmde niet met strakke (politieke) organisaties en groepsdiscipline. Daarom gingen de meeste van deze latere hervormden ook geen klassieke partijpolitiek bedrijven, maar rekten zij de reikwijdte van het begrip inwendige zending op. Inwendige zending richtte zich nu niet langer alleen op individuen, maar op de maatschappij als geheel. Of zoals de bekende prostitutiebestrijder Hendrik Pierson het verwoordde, er ontstond een 'toenemende aandacht voor de massa' en die massa kon alleen worden geholpen als maatschappelijke ondeugden niet alleen moreel bestreden werd, maar ook bij wet verboden.⁷ Inwendige zending, oorspronkelijk dus het verbreiden van je persoonlijke geloofsbeleving, werd 'getuigen op grond van reddende liefde'.⁸

Samengevat vertaalden hervormden hun religieus gevoel uiteindelijk naar een redelijk open burgerschapsideaal dat aan de hervormde kerk verbonden werd. De hervormde kerk zou in 1895 het hele terrein van de inwendige zending naar zich toe trekken en de levenshouding van 'getuigen' tot kern maken van het burgerschap van hervormden. Dit betekende overigens niet, dat de verenigingen voor inwendige zending direct aan de kerk verbonden waren. De kerk was het referentiepunt voor hervormde identiteit in verschillende vormen en die identiteit kon vertaald worden naar allerlei activiteiten en organisaties. Gereformeerden pakten het daarentegen breder en gestructureerder aan. Zij vertaalden hun religieuze identiteit en hun overtuigingen in een eigen, homogene kerkelijke organisatie, maar ook in zoiets als de Vrije Universiteit, een strakke politieke partij en andere specifiek gereformeerde organisaties. Hier zien we het stereotype beeld van de klassieke zuil al opdoemen.

Maar hoe verschillend dit spanningsveld tussen religieus gevoel, identiteit, overtuigingen en de organisatie daarvan ook werd benaderd: buiten kijf staat dat na 1850 de plaats van godsdienst in het dagelijks leven van orthodoxe protestanten steeds groter werd. Godsdienst werd actief verbonden met nieuwe belevenissen: met gezelligheid, ontspanning, bijscholing, maar dus ook met

7 Hendrik Pierson, 'Werken op de massa en werken op de individu's', *Bouwsteenen* 1 (1882) 177-182, aldaar 181.

8 Louis Heldring, Eenheid en methode op het gebied der Inwendige Zending hier te lande', *Bouwsteenen* 1 (1882) 7-26, aldaar 22.

deelname aan kerkpolitiek, publiek debat en soms met politiek. De ontwikkelingen gaven vorm aan het dagelijks leven van alle smaken orthodoxe protestanten. Het bracht hen in beweging en stond aan de basis van hun steeds actievere maatschappelijke en politieke participatie.

Conclusie

De democratisering of verbreding van de openbaarheid in de negentiende eeuw, die voor veel historici de context vormt voor hun onderzoek naar deze periode, is direct verbonden met veranderingen in de beleving van godsdienst. Tussen ongeveer 1830 en 1900 voelden steeds meer protestanten zich aangesproken door een meer persoonlijk doorleefd en orthodox geloof, waarbij de nadruk werd gelegd op het actief uitdragen van de geloofsovertuiging. De nieuwe beleving kreeg vorm in liefdadigheidswerk, dat bekend is geworden als 'christelijke filantropie', en in evangelisatie. Het religieus gevoel van orthodoxe protestanten was op deze manier de drijvende kracht achter specifiek orthodox-protestantse netwerken en organisaties op lokaal, regionaal en nationaal niveau.

Het nieuwe religieus gevoel vormde zo de basis voor een orthodox-protestantse identiteit. Vanaf 1870 groeide van daaruit ook het verlangen meer directe invloed uit te oefenen in maatschappij, kerk en politiek. Binnen de orthodox-protestantse beweging ontstond echter onenigheid over hoe dit te organiseren, een zekere mate van institutionalisering was namelijk noodzakelijk. De groep die zich 'gereformeerd' noemde ging daarin veel verder dan de 'hervormden'. Hervormden aanvaardden slechts de kerk als institutioneel centrum, hun publieke handelen werd daar losjes omheen georganiseerd. Gereformeerden institutionaliserden hun geloofsovertuiging en identiteit in een breder en coherenter pakket van specifiek gereformeerde organisaties. Uiteindelijk maakt dit verschil niet veel uit voor de mate waarin religieus gevoel in de negentiende eeuw van invloed was: het vormde de basis voor het publiek handelen van een groeiende groep van de Nederlandse bevolking en bracht daarmee een blijvende verandering tot stand in maatschappelijke verhoudingen, omgangsvormen en in politieke participatie.

Annemarie Houkes
info@annemariehoukes.nl